

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 340.15

В. С. Макарчук

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
завідувач кафедри історії держави і права,
д-р юрид. наук, проф.

ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВІЛЬНОСТЕЙ (1215 р.): ІДЕЇ, ПРИДАТНІ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ

© Макарчук В. С., 2015

Розглядаються ті ідеї Великої хартії вільностей, які на разі обійдені увагою у вітчизняній навчальній та навчально-методичній літературі; їх значення для сучасних потреб реформування української системи права.

Ключові слова: реформа місцевого самоуправління, судова реформа, суспільна правосвідомість

В. С. Макарчук

ВЕЛИКАЯ ХАРТИЯ ВОЛЬНОСТЕЙ (1215 г.): ИДЕИ, ПРИГОДНЫЕ ДЛЯ СОВРЕМЕННОСТИ

Рассматриваются идеи Великой хартии вольностей, обойденные вниманием отечественной научной и учебно-методической литературы, их значение для современных задач реформирования украинской системы права.

Ключевые слова: реформа местного самоуправления, судебная реформа, общественное правосознание.

V. S. Makarchuk

MAGNA CARTA (1215): THE IDEA SUITABLE FOR THE PRESENT

The ideas of Magna Charta, which are presently ignored by the contemporary Ukrainian educational literature are considered; their significance for the nowadays demands of the reforms of Ukrainian legal system are evaluated

Key words: Magna Charta, reform of local self-government, judicial reform, social sense of justice

За 800 років з часу свого виходу (1215 – 2015 рр.) Велика хартія вільностей має таку потужну історіографію, що її годі прослідкувати – навіть у розрізі однієї країни або історичної епохи. Лише в останні місяці в Україні з'явилося кілька нових цікавих наукових розвідок В. Є. Кириченка (Харків) [1], В.М. Малишка (Дніпропетровськ) [2]. А.Ф. Ковалю (Львів) [3] тощо.

Цей невгасаючий інтерес зумовлений передусім тим впливом, що її мала Велика хартія вільностей на увесь подальший політичний розвиток “колиски демократії” – Англії та людської цивілізації загалом.

Разом з тим, що цікаво, основна частина дослідників акцентують увагу передусім на її правовстановлюючих та правозахисних аспектах. Це стосується і adeptів, і ідеологічних критиків Хартії.

Так, радянський дослідник К. Г. Фьодоров стверджував: “Буржуазні вчені оголошують Велику хартію вільностей “наріжним каменем демократії”, документом, в якому закладені ідеї парламентського правління. На думку англійського історика права Стеббса, “уся конституційна історія Англії є не що інше, як коментарій до Великої хартії вільностей” Реакційний (на думку радянського вченого К. Г. Фьодорова. – В. М.) державознавець Б. Мажумудар вважає, що “Велика хартія вільностей може бути названа найважливішим конституційним документом у всій людській історії”. Особливо гаряче буржуазні юристи вихваляють ст. ст. 39 і 40 Хартії. Вони оголошують їх винятково важливими для гарантії прав особи. Чи це так? (...) Визначаючи місце Великої хартії вільностей в конституційній історії Англії, необхідно проводити різницю між тим, чим вона була у 1215 р. і тим значенням, яке в подальшому почали приписувати цьому документові. У момент свого видання Велика хартія вільностей реалізовувала реакційну політичну програму баронів (...), однак, цей реакційний документ містив у принципі правильну думку: влада монарха не виступає безмежною. Природно, що в 1215 р. право на обмеження королівських прерогатив визнавалось лише за баронами. У часи англійської буржуазної революції ця ідея Великої хартії вільностей була використана супротивниками абсолютної монархії, стала теоретичним обґрунтуванням зазіхань буржуазії на політичну владу (...) Один з ідеологів парламентської опозиції, суддя Е. Кок, заявляв, що ще Велика хартія вільностей підпорядкувала правителів праву країни, обмежила їх дії колективною волею нації, проголосила, що всі англійці мають управлятися законом, і т. д. Така інтерпретація Великої хартії вільностей була доволі свавільною [4, с. 92, 93].

Приблизно з тих же позицій – протиставлення “реакційних” намірів баронів на узурпацію державної влади в країні, з одного боку, і її дійсного “прогресивного” (правовстановлюючого та правозахисного. – В. М.) значення, з іншого, оцінюють Хартію сучасні українські історики права: “Хоча зміст Великої хартії вольностей засвідчує її феодальний характер, оскільки вона була своєрідним компромісом між королем і баронами (до того ж у ній йдеться про права і привілеї баронів). Але оголошувати її на цій підставі реакційним документом – неправильно. Баронам не вдалося, хоч вони й хотіли цього, здійснити державний переворот, ліквідувати міцну королівську владу й узаконити роздробленість країни (...) Велика хартія вольностей, безумовно, містила низку прогресивних положень, які забезпечили, до того ж перехід до нового етапу розвитку країни – станово-представницької монархії” [5, с. 268, 269].

Ті ж моменти привертають увагу запорізьких дослідників Л. М. Бостан та С. К. Бостана (дружина і чоловік): “У Великій хартії вільностей закріплювались насамперед інтереси баронів, що очолили рух за обмеження королівської влади і закріплення своїм прав (...) Водночас деякі постанови Хартії захищали інтереси інших учасників руху: підтверджувалися привілеї, що раніше існували, і свободи церкви і духовенства, зокрема свобода церковних виборів (...) Хартія підтверджувала давні вольності Лондона й інших міст, а також право купців, в тому числі й іноземних, вільно виїжджати з Англії і в’їжджати до неї, вести торгівлю без будь-яких обмежень. Вільним селянам було обіцяно не обтяжувати непосильними поборами, не розоряти штрафами” [6, с. 219].

Цей – звичний, усталений, схвальний і аж ніяк не критичний – підхід до Великої хартії вільностей зберігається по сьогодні: “Після прийняття Хартії, – стверджує російський дослідник І. Іванніков, – Англія стала зовсім іншою державою. Король перестав втручатися у правосуддя” [7, с. 23].

Тут важливо навіть не захоплене перебільшення – от так відразу “стала зовсім іншою державою”, король “перестав втручатися у правосуддя” (що ж тоді таке *суд канцлера* як противага звичному *загальному праву*?), скільки набір штампів. Формувався він 800 років і перетворився навіть не на аксіому, а догмат, звичний і якийсь “неживий”.

Цей звужений підхід добрий для підручників і посібників (чиє завдання – донести до студента абеткові істини), але недостатній для науковця і практиків.

Сьогоднішня історична доба кардинального реформування основ української державності підштовхує нас по-новому вчитуватися у тексти відомих історичних документів. Йдеться передусім про ті пам'ятки державницько-правової думки, які, будучи укладені в критичних, а отже, обмежених у часі умовах, на десятиліття і сторіччя уперед визначили поступальний розвиток держав і народів світу: Конституція США 1787 р., французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р., післявоєнні Конституції Франції (1946 і 1959 р.) та ФРН (1949 р.) тощо. Серед цих пам'яток належне місце займає й архаїчна, як на перший погляд, Велика хартія вільностей 1215 р.

Чим цікавий цей документ для сучасного теоретика і практика? Що таке несподіване з глибини віків можуть підказати українському сучасникові давно померлі барони, королівські шаїфи і бейліфи та особисто вільні віллани?

Не підлягає сумніву, що станом на 1215 р. англійська феодална державність переживала стан глибокої кризи. Вирішити загострені протиріччя звичними способами не вдалося, на повістку денну постало питання про такий універсальний компроміс, який би перевів збройну боротьбу у площину відносно мирного (наскільки це дозволяли обставини) протистояння.

Подібно до Великої французької революції (1789 – 1799 рр.) чи Епохи великих реформ в абсолютистській Росії (1861 – 1865 рр.), запорукою успіху перемін мала стати їх всеосяжність (і, навпаки, якби владі та опозиції вдалося обійтися паліативами, частковим реформуванням, ми б сьогодні не говорили про ВЕЛИКУ хартію вільностей). Справді, той запас ідей, що був покладений в основу перемін, виявився достатнім не тільки для локального тимчасового замирення сторін (порушеного ними уже у 1216 р.), а й для наступних десятиліть і сторіч історії держави, яку в новітні часи назвали “колискою демократії”.

Частина цих ідей лежить, що називається, на поверхні. Вони доступні навіть на перший погляд і для поверхневої оцінки: 1) обмеження влади Центру (тут – королівської влади); 2) законодавчі гарантії прав опозиції (уособлюваної на цей історичний період баронами); 3) компенсація союзникам опозиції (з числа вільних міщан та особисто вільного селянства – як плата за підтримку) через надання певних пільг; 4) спільна вигода сторін, що домовляються, коштом політично пасивних мас (у тогочасній Англії – залежних селян тощо) через ігнорування суспільних інтересів цих верств.

Усе це повною мірою “помітили” і належно окреслили у своїх працях науковці самої Англії, інших держав демократичного світу, Союзу РСР, незалежної України тощо.

Вважаємо, що цими хрестоматійними політичними ходами учасники компромісу 1215 р. не обмежилися. Запас вартих уваги ідей, закладених у Великій хартії вільностей, дещо ширший, ніж виглядає на перший погляд.

Спробуємо стисло прокоментувати окремі положення Хартії.

Пункт 13: *І місто Лондон може мати всі стародавні вільності і вільні свої звичаї як на суші, так і на воді. Окрім того, ми бажаємо і дозволяємо, щоб усі інші міста і бурги і містечка, і порти мали усі вільності і вільні свої звичаї* [8, с. 247]. Сьогодні у розрізі реформування засад української державності не останнє місце займає реформа місцевого самоуправління. Настільки “не останнє”, що її не відкладають до кращих, мирних часів, а впроваджують в життя, паралельно з ходом АТО.

Пункт 14: *А для того, щоб мати загальну раду королівства при стягненні допомоги в інших випадках, окрім вищезгаданих, або для стягнення щитових грошей, ми накажемо покликати архієпископів, єпископів, абатів, графів і старших баронів нашими листами і за нашими печатками; і окрім того, накажемо покликати огулом через шерифів і бейлифів наших усіх тих, хто володіє від нас безпосередньо на певний день, тобто, принаймні за сорок днів до початку, і у певне місце; і в усіх тих містах пояснимо причину запрошення (...)* [8, с. 247]. Йдеться, на нашу думку, не про що інше, як залучення активних верств населення (в особі Церкви, великих землевласників тощо), спільно з урядовими чиновниками, до справи наповнення державної казни. Завдання, як на наш час, чи не найголовніше – влітку 2015 р. Україна потрапила до трійки держав, де найбільш вірогідний дефолт.

Пункт 20 : (...) *І ніякий із названих (для купців і вілланив. – В.М.) штрафів не буде накладено інакше, як на основі клятвених свідчень чесних людей із сусідів* [8, с. 247]. А це уже – реформа

судівництва, суд присяжних тощо. Але не тільки! Йдеться передусім про підвищення суспільної довіри до судових установ, яка в сучасній Україні, на жаль, перебуває на найнижчому рівні. Крім того, досвід Західної Європи свідчить, що для ефективної роботи поліції мало оснастити її транспортом, комп'ютерною технікою, високими зарплатами. Має бути підтримка населення, загальна нетерпимість до порушників законів і громадського спокою. Тобто під "сусідами" розуміємо тут не просто людей, які могли щось бачити і чути. Ні, йдеться про людей небайдужих, готових зіпсувати стосунки з ближнім сусідом, представником одного з собою класу чи суспільної верстви, для захисту загальних інтересів.

Пункт 21: *Графи і пери будуть оштрафовані не інакше, як самим своїми перами, і тільки у відповідності з тяжкістю проступку* [8, с. 248]. Пізніше ця баронська вимога трансформується у загальну вимогу суду присяжних, актуальну й для сучасної України. У нас, на жаль, ця суспільна інституція ще не запрацювала на повну силу.

Пункт 39: *Жодна вільна людина не буде оштрафована або заточена у в'язницю, або позбавлена володіння, або якимсь іншим чином обездолена, і ми не підємо на нього і не пошлемо на нього, тільки як за законним рішенням рівних йому і за законом країни* [8, с. 248]. Про яких "рівних йому (звинуваченому)" тут йдеться? Знову ж таки – небайдужих співгромадян, які активно співпрацюють з державою в справі наведення суспільного порядку.

Пункт 45. *Ми будемо призначати суддів, констеблів, шерифів і бейлифів тільки із тих, які знають закон королівства і мають бажання його добросовісно виконувати* [8, с. 247]. Вимога верховенства права у чистому вигляді. Плюс – побажання щодо моральних якостей державного апарату, особливо актуальні сьогодні.

Висновки. Право, як стверджували древні римляни (Ульпіан), – це *ars boni et aequi*, мистецтво добра і справедливості. Відповідно історичні паралелі не можуть не виникати – навіть у розрізі тисячоліть, якщо йдеться про справді універсальні прийоми удосконалення суспільства. Ідеї, закладені у великій хартії вольностей 1215 р., лежать поза простором (європейським, вони актуальні для усього світу) та поза конкретно-історичним (XIII ст.) часом, залишаючись актуальними по сьогодні.

1. Кириченко В. С. Велика хартія вольностей – міф чи право – погляд з континенту // *Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей): матеріали XXXIII міжнародної історико-правової конференції 17–20 вересня 2015 р., с. Коблеве. – Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2015. – 430 с., С. 15 – 21.* 2. Малишко В. М. Велика хартія вольностей 1215 року і становлення конституційного права в США // *Права людини ...*, сс. 36–43. 3. Коваль А. Ф. Еволюція прав людини та значення Великої хартії вольностей для життя сучасного суспільства // *Права людини ...*, С. 44 – 51. 4. Федоров К. Г. *История государства и права зарубежных стран.* – Л.: Издание ЛенГУ, 1977. – 456 с. 5. *Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): Навч. посібн. / За ред. проф. Б. Тищика.* – Львів: Світ, 2006. – 696 с. 6. Бостан Л. М., Бостан С. К. *Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб.* – 2-е вид. перероб. й доп. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 730 с. 7. Іванніков І. А. *Велика хартія вольностей, правова система Великої Британії, пострадянські правові реалії: чи можливі запозичення* // *Права людини ...*, сс. 22–28. 8. *Велика хартія вольностей (витяги)* // Бостан Л. М., Бостан С. К. *Історія держави і права зарубіжних країн. Держава і право епохи станово-кастового суспільства : навч. посібник.* – Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 2000. – 340 с., С. 247–248.